

Narodni pokret u Križevačkom kotaru 1903. godine

MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ

red. prof. u mirovini
Draškovićeve 23
HR – 10 000 Zagreb
mira.kolar@zg.t-com.hr

Pregledni rad
Review article

Primljeno/Received: 28.12.2013.
Prihvaćeno/Accepted: 19.02.2014.

Narodni pokret u Križevcima i kalničkim selima 1903. trajao je više od pola mjeseca i bio je ugušen grubom silom i zatvaranjem brojnih učesnika pobuna. Pokretači su tražili da se provedu reforme koje bi pomogle unapređenju hrvatskog gospodarstva i zapošljavanju domaćih ljudi u trgovini, prometu i uredima, uz traženje da se i u prometu i u financijskim uredima koristi hrvatski jezik. Od travnja 1903. pa sve do odlaska bana Khuena Héderváryja u lipnju buntovnost puka nije bilo moguće stišat, čim se je ugasilo jedno žarište buknuo je drugo. Upravo to ukazuje da je iza toga stajala određena sustavna agitacija, a sve upućuje na Stjepana Radića. Međutim, zbog njegovog zatvaranja na početku pokreta, Radićeva djelatnost je ostala neprepoznata pa se činilo da je pokret stihijski i da nema vodstva, iako detaljnija analiza pokazuje da je Stjepan Radić imao odlučujuću ulogu u dizanju naroda protiv vlasti bana Khuena Héderváryja, na što upućuju njegovi objavljeni članci i neobjavljeni rukopisi koji imaju ne samo nacionalne već i gospodarstveno-socijalne zahtjeve.

Ključne riječi: Narodni pokret 1903. godine, Stjepan Radić, Križevci, križevačko područje

1.

Sustav koji je uspostavljen Austro-ugarskom nagodbom 1867., odnosno Hrvatsko-ugarskom nagodbom 1868. godine, bio je na početku ovog stoljeća potpuno istrošen i više nije funkcionirao. U Hrvatskoj je ojačao građanski sloj i podređenost svih poslova osim sudstva, prosvjete i crkve te unutrašnje uprave mađarskim ministarstvima u Budimpešti, više nije funkcionirala. Obavezno redefiniranje financijskog dijela Nagodbe nije se provodilo ili se provodilo s malim i nezadovoljavajućim izmjenama. Stoga su građanski sloj u Hrvatskoj, trgovci i radnici bili sve nezadovoljniji, pojavili su se i mladi političari pravaši koji promoviraju samostalnu Hrvatsku, a sve se više čuje i riječ Stjepana Radića koji se vratio u zemlju iz inozemstva te, živeći u Končanici i Zemunu, počeo pisati o stanju u Hrvatskoj. I njegov brat Antun je, nakon što je predavao na gimnazijama u Požegi, Varaždinu i Zagrebu, bio otpušten iz državne službe iz razloga što je kritizirao mađaronsku politiku bana Khuena Héderváryja koji je banovao u Hrvatskoj od 1883. do 1903. godine forsirajući čitavo to vrijeme zapošljavanje ne samo Srba, korištenjem brojnih časnika nakon razvojačenja Vojne krajine, već i Mađara koji se, zahvaljujući podređenosti hrvatske privrede Mađarskoj, snažno integriraju u prometne i trgovačke poslove. Pri tome se zanemaruje

da je na Zagrebačkom sveučilištu kralja Franje Josipa stasalo već nekoliko generacija mladih intelektualaca koji nisu imali zaposlenja, a bilo je i onih koji su završili škole u Češkoj, Francuskoj i Njemačkoj a nisu imali posla. Zahvaljujući prijateljima, prof. Antun Radić zadužen je da u Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti uređuje *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, pokrenuvši 1900. i list *Dom za seljake* u kojem je sam napisao većinu članaka vezanih uz zanemareno gospodarstvo i neadekvatno školovanje, a onda i zapošljavanje mladih ljudi koji ne stječu zanimanja potrebna seljačkom društvu kakva je bila Hrvatska u 80% svog stanovništva.

2.

Godine 1903. trebalo je obnoviti financijsku nagodbu. Mnogo se diskutiralo o mađarskoj željeznici koja je prošla od Gyekenesa do Rijeke preko Koprivnice, Križevaca i Zagreba 1873. Na toj željeznici govorilo se isključivo mađarski jer je to bila mađarska državna željeznica podignuta od Mađara, kako bi dobili mogućnost izvoza i uvoza preko Rijeke. Smatrajući Hrvatsku od Koprivnice do Rijeke samo prolaznim, tranzitnim teritorijem, na ovoj je pruži bilo malo željezničkih stanica, osobito onih gdje se mogao obavljati i utovar hrvatske robe. Govor na toj željeznici bio je

isključivo mađarski, a i natpisi stanica bili su ispisani samo mađarskim jezikom. Raspravljalo se i o mađarskim zastavama na stanicama. Pozivajući se na to da je spomenuta pruga vlasništvo mađarske vlade, vješane su samo mađarske zastave.

Netrpeljivost prema Mađarima počela je rasti kada je saborski izvjestitelj na zajedničkom saboru dr. M. Falka prikazao Hrvatsku kao uzdržavanu zemlju, koja želi povećati tangentu za svoje autonomne potrebe na štetu Ugarske. Prva izjava dovela je 2. ožujka 1903. do skupštine akademskih građana u Zagrebu i na njoj je zatražena promjena financijske nagodbe, osobito stoga što su po novoj uredbi o trošarinama porezi ubirani na mjestu proizvodnje robe a ne potrošnje, a kako je industrijska proizvodnja u Hrvatskoj bila slabo razvijena, od nove uredbe su imale koristi Mađarska i Austrija, dok je proračun Zemaljske vlade u Zagrebu pokazao minimalni prihod na ovoj osnovi.¹ Već 9. ožujka je održan tajni sastanak u prostorijama "Kola", kojeg su vlasti po članu 2. Zakona o sastajanju morale dozvoliti, ali su tadašnji prvaci naprednjaka, među kojima su bile i neke osobe vezane uz Križevce kao dr. Antun Radić, dr. Svetomir Korporić, dr. Milan Heimrl² i Stjepan Radić, odlučili sazvati veliku javnu skupštinu za 11. ožujka 1903. godine. Skupština je održana i na njoj je Stjepan Radić govorio o potrebi financijske samostalnosti Hrvatske. Govorio je i socijaldemokratski političar Vitomir Korać koji je pozvao građane u borbu jer je država policijska i neustavna. Skupština je donijela tri rezolucije. U prvoj se traži potpuna financijska samostalnost Hrvatske, u drugoj se traži potpuna sloboda štampe, sastajanja i udruživanja, sloboda izbora, opće, jednako, izravno i tajno izborna pravo jer su to ljudska prava, a trećom se izražava svako protivljenje povećanju vojnih tereta i povišenju kontingenta broja novaka u vojsci.³

Ovu skupštinu su mađarske vlasti shvatile vrlo ozbiljno i u Zagrebu je pojačano oružništvo, nakon što su građani burno protestirali, ali kada je na novoj palači mađarske željezničke uprave kraj kolodvora (danas Gradska knjižnica Zagreb) stavljen samo mađarski natpis *Magyar királyi Allamvasutak* (tj. Kraljevske

ugarske državne željeznice), učestale su svakodnevne demonstracije. Mađarski tisak tada piše kako je u Hrvatskoj došlo do revolucije koja podsjeća na 1883. godinu, a vijesti o 1903. prodiru i u inozemni tisak te svjetska javnost počinje shvaćati da je Hrvatska podijeljena i da u njoj ima mnogo problema.⁴ Započela su i hapšenja, a među prvima bio je uhapšen Stjepan Radić. Narodni zastupnici pravaši dr. Josip Frank, dr. Mile Starčević⁵ i Eugen Kumičić⁶ zamolili su prometnu upravu Kr. ugarskih državnih željeznica da se natpis na zgradi ukloni, a ova je spomenutu molbu prosljedila Državnom nadodvjetništvu na rješavanje. Dr. Mile Starčević je na to Hrvatskom saboru predao predstavku protiv progona onih koji upozoravaju na kršenje Hrvatsko-ugarske nagodbe koja obavezuje da unutar granica Hrvatske jezik bude isključivo hrvatski. Budući da su pravaške novine *Hrvatsko pravo* s tom izjavom bile zaplijenjene, to je Mile Starčević pročitao predstavku u Hrvatskom saboru u lipnju 1903. godine, dakle u vremenu kada je pokret već ušao u svoju kulminacijsku fazu.

U međuvremenu su neki građani počeli skidati sve strane natpise s trgovina, na što je Gradsko poglavarstvo Zagreba 30. ožujka reagiralo naredbom da se šteta mora otkloniti i natpisi obnoviti te da se u gradu mora zadržati mir i poredak. To je i uslijedilo jer je vlada u Zagrebu povećala broj žandara.

3.

Narodni pokret se nakon toga preselio u pokrajine, a na području Križevačkog kotara bio je snažniji nego drugdje. Razloga za to ima više, a među najznačajnijima je to što se zbog slabe i zapuštene ceste promet odvijao uglavnom željeznicom s vrlo malo stanica, pa od nje narod i nije imao koristi.

1 Janko IBLER, *Hrvatska politika 1903. godine*, Zagreb, 1914., str. 8; Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Osnivanje društva Hrvatski radiša 1903. godine u Hrvatskoj, *Časopis za suvremenu povijest* 37/3, Zagreb, 2005., str. 579-872, na str. 725.

2 Milan Heimrl, političar i pravnik (Križevci. 10. VII. 1877. - Križevci, 10. VII. 1917.). Gimnaziju je završio u Zagrebu, a pravo u Pragu. Sudjelovao je u spaljivanju mađarske zastave u Zagrebu 1895., te je radi toga osuđen na tamnicu. Onda odlazi na studij u Prag gdje dolazi pod utjecaj Masaryka, te piše u *Hrvatskoj misli*. Pisao je u *Obzoru* protiv Khuena Héderváryja te u *Pokretu*. Po povratku u zemlju držao je odvjetničku kancelariju u Križevcima.

3 IBLER, *Hrvatska politika 1903. godine*, str. 9-10, 12.

4 Ljubomir ANTIĆ, Odjek narodnog pokreta 1903. u inozemnom tisku, *Časopis za suvremenu povijest* 37/3, Zagreb, 2005., 37/2005., str. 695-712.

5 Dr. Mile Starčević (Žitnik kraj Gospića, 28. IX. 1862. - Zagreb, 10. III. 1917.). Poslije završenog prava u Zagrebu radio je u odvjetničkoj kancelariji Josipa Franka do 1892., kada sam otvara svoju kancelariju. Bio je zastupnik kotara Sv. Ivana Zeline u Hrvatskom saboru od 1892. do 1897. Anđazirao se uz strica Antu te je 1895. jedan od osnivača Čiste stranke prava odnosno kasnije dijela stranke čiji su se članovi nazivali Milinovci. Zalagao se i 1913. za reorganizaciju Monarhije.

6 Eugen Kumičić, (Brseć. 11. I. 1850. - Zagreb. 13. V. 1904.). Završio studij povijesti, zemljopisa i filozofije u Beču, a poslije dvije godine zaposlenja u Zadru putuje po Europi. Nakon položenog profesorskog ispita 1877. radi u Zagrebu. Jedan od najžešćih vođa Čiste stranke prava, a kao književnik pisao socijalne i povijesne romane. Anđazirao se u pravaškom pokretu sjevernog dijela Hrvatske, osobito Koprivnici.

Na prvi se pogled čini kako su nemiri u Križevcima, Gradecu, Glogovnici, Vojakovcu, Sv. Petru Orehovcu i drugim mjestima sjeverne Hrvatske nepovezani, no kada se pogleda malo bolje, vidi se da su zahtjevi bili i političke i gospodarske prirode. Uočava se određeni sistem, iako se ne traži rušenje Monarhije već reforma kroz izmjenu financijskog dijela Hrvatsko-ugarske nagodbe i unutarnje uprave. Godinama nagomilani problemi na raznim područjima života doveli su do velikog zaostajanja ovog dijela Hrvatske za životom u drugim područjima Mađarske s kojima su - zahvaljujući željeznici - ipak postojali određeni kontakti, jer je seljačko stanovništvo dio godine radilo na sezonskim poslovima sječe šuma i gradnji pruga u Mađarskoj. Ovo zaostajanje Hrvatske posljedica je zanemarivanja hrvatskog gospodarstva, prometa i trgovine i prevelikog favoriziranja tuđinaca, a osobito upotrebe mađarskog jezika kao službenog na željeznici. Željeznička pruga Koprivnica-Zagreb donosila je život određenom mjestu ali i vijesti o razvoju europskog društva, a to što je na njoj službeni jezik bio mađarski, osobito je ljutilo autohtono stanovništvo. Početkom stoljeća hrvatski političari počeli su analizirati s čime se ulazi u novo stoljeće i što je učinjeno tijekom trideset godina Hrvatsko-ugarske nagodbe. Uočeno je kako su se nagomilali brojni problemi koji se ne rješavaju, zahtjevi se zanemaruju, a položaj naroda se pogoršava. Kada je 14. travnja, koji se slavio kao ugarski državni blagdan kao spomen na 1848./49. godinu proglašenja mađarske samostalnosti, na zgradi značajne željezničke stanice - zaprešićkog kolodvora bila istaknuta mađarska državna zastava, zaprešićki su je seljaci ubrzo skinuli i spalili 16. travnja 1903. godine. U Zaprešiću je nešto kasnije došlo do novog još oštrijeg sukoba.⁷ Vijest o smrti Ivana Pasarića i ranjavanje dvojice seljaka u Zaprešiću došla je i do Budimpešte pa se o tom događaju ministar predsjednik Koloman pl. Szell izjašnjava 16. travnja u zajedničkoj zastupničkoj kući u Budimpešti uz žestoku diskusiju sa zastupnikom Barhtom. Istovremeno se u Zagrebu obnavljaju izgredi i razbijaju prozori.⁸

Poslije Zaprešića 16. travnja dolazi do nemira u Varaždinu i seljaci iz okolice masovno izražavaju svoje nezadovoljstvo.⁹ U Karlovcu je 26. travnja devastiran tek izgrađeni novi željeznički kolodvor kojemu je spaljeno jedno krilo.¹⁰ Kolodvor u Ivanić-Gradu na pruži prema Novskoj napadnut je 28. travnja.¹¹

7 Stjepan LALJAK, Bilo je to godine devetsto i treće: Hrvatski pokret u Zaprešiću, *Zaprešićki godišnjak* 2003., Zaprešić, 2004., str. 21-120.; Vaso BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903. godine*, Zagreb, 1961., str. 13-16.

8 IBLER, *Hrvatska politika 1903. godine*, str. 21-22.

9 BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903. godine*, str. 18.

10 Isto, str. 19.

11 Isto, str. 20.

Od 24. travnja, pa sve do polovine svibnja 1903. i Križevački kotar potresaju nemiri. Najžešći i najmasovniji izgredi u Hrvatskoj dogodili su se upravo ovdje, tj. u Križevcima i okolici koji, nakon što su ukinuti kao središte županije, ostaju isključivo školskim središtem a gube upravnu funkciju. Građani i stanovništvo okolnih sela se boje za svoju budućnost. Prve demonstracije izbile su 24. travnja uvečer, ali su od policije i žandara ugušene te je uhapšena 21 osoba.¹² Nakon antimadžarskih demonstracija u Koprivnici 28. travnja, 29. travnja ili 1. svibnja došli su Đuro Vitanović, Milan Šajatović, Jovo Vitanović, Mato Bradić u Križevce te zatražili od kotarskog predstojnika Trnskog oslobađanje zatvorenika. Zatražili su Trnskoga, ujedno, da im preda hrvatski barjak i zajedno se s njim uputili u Glogovnicu gdje je župnik Novak uz svirku orgulja posvetio ovaj barjak što ukazuje na to da je buna išla za određenim političkim ciljem. Žandarmerija je do 8. svibnja ugušila ovu bunu, nakon što je zatvoreno oko stotinu osoba koje je počeo ispitivati zamjenik državnog odvjetnika dr. Ljudevit Kőröskény. Poveden je i postupak protiv kotarskog predstojnika koji je optužen da nije u dovoljnoj mjeri štitio vlast. To je dovelo do njegove suspenzije i do daljeg porasta napetosti. Zatvaranje glogovničkog župnika i pravaša Frana Novaka,¹³ zbog bunjenja seljaka, ponovno okuplja ljude te su oružnici i zapucali na seljake.¹⁴ I u Križevcima se osjeća napetost jer je grad prepun vojnika koje moraju uzdržavati pobunjena sela. Bjelovarski podžupan Sekulić javlja 29. travnja 1903. banu: *Glasom brzojavnog izvješća kraljevske kotarske oblasti u Križevcima od danas, narušen je javni rad i mir u mjestu Glogovnici u povećanom stepenu, jer oko 1000 sakupljenih ljudi drži kr. kotarskog predstojnika Šnajdera (ili Dragana Trnskoga?) zatvorena u župnom dvoru u Glogovnici, te ga neće da ispuste dok se nekoje u zatvoru nalazeće osobe na slobodu ne puste. Pošto se je oružništvo nalazeće se u Križevcima za uspostavu narušenog javnog reda i mira za oslobođenje kotarskog predstojnika nedostatnim ukazalo ... molim slavni naslov da izvoli u Križevac i Glogovnicu izaslati brahium od dvije satnije još danas posebnim vlakom...*¹⁵ Prvih dana svibnja podigli su se nemiri i u Velikom Trgovištu, Klanjcu i Sv. Petru Orehovcu. Uz pomoć

12 Isto, str. 19

13 Fran Novak (Klanjec, 16. II. 1850. – Glogovnica, 11. XII. 1931.) predavao je vjeronauk na Gospodarskom učilištu u Križevcima 1876.-1881., a bio je i ravnatelj osnovne škole u Križevcima. Bio je dobar sa Stjepanom Radićem, te narodni zastupnik Križevaca od 1906. do 1918. Kao vođa bukne proveo je tri mjeseca u tamnici, a napisao je i povijest bune u radu *Za hrvatsku državu i za hrvatski seljački narod*. Zalagao se za regeneraciju vinogradarstva još 1896. godine.

14 Križevci, *Narodna obrana*, 104, 7. V. 1903.

15 Mijo KUDUMIJA, *Đurđevac u svijetu i vremenu*, Đurđevac, 1968., str. 53.

oružnika i jedne satnije uhapšeno je 104 ljudi, a ban Khuen proglašava 6. svibnja prijeki sud za Križevce.

Ovakav razvoj događaja doveo je do širenja pobune i ona je pola mjeseca paralizirala kalničko i podravsko područje, čineći i željezničku prugu prema Mađarskoj kao jedini spoj Zagreba s Budimpeštom vrlo nesigurnom. Naime, seljaci su zatražili od Trnskoga da iz zatvora pusti osobe zatvorene 24. travnja u Glogovnici. Bjelovarski podžupan Sekulić je, radi uspostavljanja mira u Glogovnici, od Vojnog zapovjedništva zatražio dvije satnije vojnika. Vojska je stigla u Križevce posebnim vlakom, a sam je ban smatrao pobunu u Glogovnici toliko važnom da je o tome obavijestio i dvorski kabinet u Beču i predsjednika mađarske vlade Szélla u Budimpešti.¹⁶

Nemiri u Križevcima ugušeni su uz pomoć vojske, ali je 30. travnja otvoreno novo žarište u obližnjem Vojakovcu gdje su seljaci demonstrirajući izašli pred općinsko poglavarstvo te pritvorili općinskog nadstražara. U Vojakovac je poslan sudbeni vijećnik Klaić koji je ukazao na povezanost vojakovačkih i glogovničkih nemira. Neposredan povod nemira u Vojakovcu bila je vijest da će se na zgradi općine izvjesiti mađarska državna zastava. Narod se je silno uznemirio i oko tri stotine ljudi je došlo s toljagama, sjekirama i motikama pred općinu gdje su počeli demonstrirati tvrdeći da im ne treba ni općine niti ikakvih oblasnih organa. Svjetina je provalila u općinu te počela tražiti mađarske zastave, kojih je navodno dopremljen veći broj. Općinski redari su se sakrili na tavan općine, ali su ih seljaci tamo pronašli i, nakon što su ih istukli, trojicu su do jutra zatvorili u podrum. Potom su pušteni od blagajnika Gaje Grbe, ali tek nakon što su izjavili da će napustiti svoju službu. Narod je zatražio da se iz službe povuku i općinski bilježnik Dane Ilić, očevidničar Matija Zorčić, seoski starješina Andrija Sužnjević i pisar Arnold Löwy,¹⁷ No time nemiri u Vojakovcu nisu završeni. Kotarski pristav iz Križevaca Mahin izvijestio je velikog župana Bjelovarsko-križevačke županije Milutina pl. Kukuljevića Sakcinskog da se je 4. svibnja kod vojakovačke crkve skupilo oko 300 ljudi iz Kloštra, Carevdara, Sesveta, Raščana, Sv. Petra Čvrsteca, Treme, Gjurgjica, Lemeža i Majureca te da su krenuli prema Križevcima radi oslobađanja zatvorenih buntovnika. Na putu su bili zaustavljeni od oružnika i 4. svibnja je bubnjar pred općinom u Vojakovcu proglasio naredbu župana br. 320 o proglašenju prijekog suda. Žandarmerijski major Quinz i podžupan Sekulić

došli su u Vojakovac s dvije satnije vojnika i zatvorili oko 35 osoba.¹⁸

Sveti Petar Orehovec nije bio na željezničkoj pruzi, već je obuhvaćao niz malenih kalničkih sela, pa ovdje pobunjenici napadaju pristaše Narodne stranke koja je od narodne stranke postala mađaronska i najvjerniji oslonac Khuenove vlasti u Hrvatskoj te ih je narod smatrao izdajicama. Ovdje su pobunjenici opustošili vlastelinstvo u Bogačevu kraj Sv. Petra Orehovca. Svjetina je zapalila i kuću općinskog načelnika Andre Radičeka, a izgorjela je i trgovina Lončarevića koja se nalazila u istoj kući. Iako je u mjesto uskoro došla satnija iz Križevaca s osam oružnika, proglašen je prijeki sud za čitav kotar i grad Križevce.¹⁹ Satnija je došla u Orehovec brzojavnom naredbom bana Khuena koji je 4. svibnja naredio bjelovarsko-križevačkom podžupanu Sekuliću da hitno pošalje satniju u Orehovec zajedno s kancelistom Buretićem, a onda je istog dana još jednoć urgirao hitno slanje satnije u Orehovec. Već 5. svibnja Buretić je podnio izvještaj o pobuni u kojem piše: *Po izjavi Josipa Radičeka kb. 68 iz Kalnika skupila se je na 2. o. mjeseca jedna rulja buntovnika kod načelnika Radičeka u Šopronu²⁰ koji se je sklonuo pred istom u župnom dvoru Kalniku. Ne našavši Radička doma, otputi se ova rulja u Kalnik do župnog dvora te su ušli u župni dvor i ulovili župnika Turčića i načelnika Radičeka doprativ tako obojicu u Sv. Petar zahtijevali su da obojica dadu od sebe očitovanje da su Hrvati i da na tu izjavu polože prisegu, što su ovi i učiniti morali, jer bi svako oklijevanje životom platili. Dana 4. tekućeg mjeseca oko pol 7 sati ujutro došla je prva rulja u Sv. Petar te je tražila neke pristaše narodne stranke, koji su to pravodobno doznale, pa da ne budu natezani i bijeni, dolazili su i sami da prisegu polože poput župnika kalničkog i načelnika Radička... Pogovara se da su znatne štete počinile kod Miška Jambreka u Kamešnici, Valeka Goluba u Kalniku, Andri Radički u Šopronu, Valeku Višaku u Hižanovcu, a poslije podne istoga dana opljačkane trgovinu Johana Sodića i Neti Klaus iz Miholjca, a na povratku iz Miholjca u Sv. Petar nahrupiše na birtiju i trgovinu Dragutina Fröhlicha... Oružnici i danas love buntovnike u Šopronu, Kalniku, Miholjcu i Potoku, a noćas oko 10 sati uhvatila je desetericu u Miholjcu vojnička patrola... Prijeki sud proglašen je po cijeloj općini danas do 8 sati u jutro. Do sada ih imade u općinskom zatvoru 72 zatvorena pa bi se moralo sa uhićivanjem ostalih buntovnika dok ne dođe ovamo sudac istražitelj pričekati, jer u uzama ne ima više za uhićenike mjesta.*

16 BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903. godine*, str. 20; Arhiv Hrvatske u Zagrebu (dalje HAZ), Predsjedništvo Zem. vlade. 2176- PrZV - 1903. 6-14/1063.

17 BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903. godine*, str. 20-21.; HAZ, PR.zem. vlade 2471 1903. 6-14/1063.

18 BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903. godine*, str. 22.

19 HAZ, Pr Zem. vlade, 2383 - 1903. 6-14/1063.

20 Šopron je selo općine Kalnik s kojim je imalo zajedničku školu i crkvu.

*Svi oštećeni pristaše su Narodne stranke.*²¹ Broj uhićenika povećao se do 5. svibnja na području općine Sv. Petar Orehovec na 104 uhićenika, ali su patrole i dalje zatvarale, a dva su zatvorenika bila teško ranjena bajunetama.²²

Veliki župan Kukuljević javio je banu da je 5. svibnja došlo do lokalnih izgreda i u selu Tkalec općine Raven, te da su i ovdje započela hapšenja koja provodi brahijalni povjerenik.²³ No, tu nije stalo. Izbili su veći nemiri i u Sv. Petru Čvrstecu, u upravnoj općini Vojakovca gdje su nemiri smireni. Stanovništvo uznemireno brojnim hapšenjima krenulo je 4. svibnja s područja Sv. Petra Orehovca prema Gornjoj Rijeci.²⁴ Vlasti su 5. svibnja uputile u Gornju Rijeku dva voda ulana koji su se nalazili u Trgovištu, ali je prije dolaska ovih vojnika sukob između kotarskog upravitelja Ivana Makovca i naroda izmaknuo kontroli. Makovec je, uz pomoć pet oružnika i dva stražara te nekoliko činovnika, dva puta pokušao smiriti pobunjenike, ali su ovi naoružani kolcima i sjekirama počeli bacati kamenje te je Makovec pogođen u nogu, a oružnički je stražmeštar Nikola Milojević bio ranjen u koljeno kamenom. Oružnici su na to počeli pucati te je glavni kolovođa Gjuro Sokač-Majdak iz Vojnovca teško ozlijeđen, a Vid Fištrović je uboden u desnu ruku. Dolazeći u Gornju Rijeku, seljaci su porušili krov kuće i šupe Mate Pompera iz Dropkovca kraj Gornje Rijeke i bacili s kuće *plehnatu* tablu s mađarskim grbom i oznakom da se tu prodaje duhan koji je bio državni monopol. Razderali su i slike cara Franje Josipa te slike svetaca. Pobunjenici su devastirali i kuću Štefa Srblijinovića u Dropkovcu.²⁵

4.

Križevački nemiri imali su mnogo uzroka a jedan od njih je svakako i spajanje Bjelovarske i Križevačke županije 1886. godine, kojom prigodom je grad Bjelovar postao središtem, a Križevci su izgubili sve upravne i sudske funkcije osim što su i dalje bili značajno prosvjetno središte. Mnogi činovnici morali su napustiti Križevce, iako su ovdje živjeli desetljećima.

Za Križevce i njegov kotar proglašen je priječki sud već 4. svibnja 1903., što znači da je na ovom prostoru došlo do pobuna, paleža i javnog nasilja.²⁶ U *Obzoru* je 22. svibnja objavljen članak sljedećeg sadržaja: S

nadležne strane primamo ovu informaciju, kojom se izpravljajuj glasine, što su se pronele zadnjih dana djelovanje priekoga suda u Križevcima: U križevačkoj okolici, u kojoj je velika uzbudjenost, naročito u selu Gračina kraj Sv. Ivana Zeline trgani su i mazani oglasi prijekoga suda, o kojem je sviet govorio, da nije zakonito proglašeni, jer da ih nije potpisao kralj, već samo ban, i da prieki sud nije ovlašten nikoga osuditi. Oblast je izaslala u selo Gračinu obč. bilježnika Petrovića,²⁷ kojega su pratila dva oružnika, da pučanstvo umiri i pouči, kako je prieki sud zakonito odredjen, pa neka se čuvaju svakog izgreda. Pučanstvo nije htjelo ni da sluša bilježnika već je navalilo na oružnike koji su bili prisiljeni oružjem suzbijati suzbijati žestoku navalu kod koje su najbjesnije sudjelovale ženskinje. Jedan oružnik ubo je seljaka Jakova Vukovića u bedro, a drugi prostrielio seljaku Mišku Vukoviću nogu. Na lice mjesta dojurila je eskadrona ulana, na koju je gomila žestoko navalila kolcima, što su ih ženskinje dodavale muškarcima. Ulani, a da nisu upotrebili oružja, raztjerali su svjetinu. Govorilo se, da su gore spomenuta dvojica Vukovića samo lako ranjeni, pa su obojica privedena priekom sudu, jer se držalo da su samo lako ozliedjeni, a bili su kolovodje. Osim njih predani su priekom sudu Vinko Vuković i dvie žene. Pošto se pako ustanovilo, da su Jakov i Miško Vuković teško ranjeni, to prieki sud nije mogao postupati, jer & 377 kaznenog postupnika glasi, da se teško bolesni ljudi ne mogu suditi po priekom sudu. Što se tiče Vinka Vukovića i onih dviju žena, to oni nisu bili osumnjičeni tako teško, da bi se bila proti njima mogla držati glavna razprava pred priekim sudom. Čini se, da sviet u toj obustavi nazrieva potvrdu glasina, da prieki sud nije zakonito oglašen i da za to ne smije uredovati, pa se je bojati novih izgreda i bune. Ovaj se događaj u historiografiji gotovo prešućuje, ali se spominju sukobi u Fužinama, Splitu i Ljubljani.²⁸ U Beču je na Duhove 1903. godine održan sastanak dalmatinskih zastupnika i onih koji su zastupnici na carevinskom vijeću ali i na istarskom saboru među kojima su bili i Vjekoslav Spinčić, Dinko Trinajstić, dr. Ante Trumbić, Antun vitez Vuković Vučedolski, dr. Petar Klaić, Ivo Prodan i drugi, izjavivši da pokret u Hrvatskoj ne ide za rušenjem države i nije izljev narodne mržnje već izraz bijednog stanja hrvatskog naroda, koji je zaslužan za civilizaciju koju je cijenom krvi svojih ponajboljih sinova spasio od navale barbarstva i ne zaslužuje takav odnos.²⁹ Ban je bio osupnut ovim razvojem događaja koji je izašao izvan okvira Hrvatske te je 27. svibnja 1903. dao izjavu Sin-

21 BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903. godine*, str. 23.

22 Isto, str.24.

23 Isto, str. 25.

24 Isto, str. 26.

25 Isto, str. 26-27.

26 IBLER, *Hrvatska politika 1903. godine*, str. 25. Prijeki sud je proglašen i za kotar Delnice, Sušak i grad Bakar, ali tek 22. svibnja 1903.

27 Vjerojatno Franju Petrovića koji je bio važna ličnost u Križevcima, a jedno vrijeme i predsjednik Zagrebačke oblasne skupštine 1928. godine.

28 IBLER, *Hrvatska politika 1903. godine*, str. 54.

29 Isto, str. 56-57.

geru, peštanskom uredniku bečke *Neue Freie Presse*, kako je prikaz događaja u novinama znatno uveličan. U izjavi ban priznaje da uznemirenost naroda može i dulje potrajati, ali drži da to nije ništa opasno te će se sa sređivanjem financijskih problema smiriti i ta situacija.³⁰ Međutim, tadašnji predsjednik Jugoslavenske akademije Tadija Smičiklas, koji je kao grkokatolik (grkokatolička crkva je imala svoje sjedište u Križevcima), bio dobro upoznat i sa stanjem u Križevcima i na Kalniku, izjavio je Singeru da je uzrok ovom stanju *kršenje Nagodbe od strane Mađara* i da je uzrok svim nevoljama upravo program ugarske vlade da obilježnjem zakona stvori *jedinstvenu mađarsku državu, a mađarski natpisi su za male ljude oznaka sile koju oni osjećaju*. Smičiklas smatra da ova sila ne dolazi samo od zajedničke nego i od autonomne vlade u Zagrebu i smatra da postojeći sustav ne može odstraniti probleme te da ga treba mijenjati.³¹ Dr. Nikola Tomašić,³² inače Khuenov čovjek, složio se da je pitanje upotrebe mađarskog jezika na željeznicama veliki kamen spoticanja, ali je istaknuo da je vrlo važno i ekonomsko pitanje i da to pitanje ne može više ostati dulje vremena neriješeno, ističući da je pojam *investicije* i ulaganja u narodno gospodarskom smislu te riječi u Hrvatskoj *posve nepoznat* i da stoga pokret nije raspiren izvana već je izniknuo unutar zemlje, jer je *gospodarski nazadak* Hrvatske vidljiv na svakom koraku. Tomašić navodi kako su rijeke, koje su već za Rimljana bile regulirane, sada *potpuno zamuljene*. Nestalo je i parobrodarstvo Savom, a rijeke su neuređene za modernu plovidbu. Porezi rastu bez obzira na porezne izvore pa to dovodi do pojačanog iseljavanja pučanstva. Ističe da je već kod sklapanja Nagodbe jedan od uvjeta bila gradnja transverzalne željeznice na hrvatskom području od Zagreba do Osijeka, a ovaj cilj je ostvaren tek pred nekoliko godina iz naše investicijske zaklade i lokalnih sredstava.³³ Nikola Czernkovich, banov odvjetnik i kasnije podban za Pavla Raucha, istaknuo je kako je Ugarska s Hrvatskom politička ali ne i nacionalna jedinstvena država te da je jedino rješenje ili produljiti komesarijat ili provesti slobodne izbore.³⁴ On je, daka-

ko, bio pristalica komesarijata i kao takav je i došao na bansku stolicu 1910. godine. Vođa Čiste stranke prava dr. Josip Frank govorio je protiv dualističkog uređenja države koji je razorio jedinstvo i državotvornu snagu Hrvatske, podijelivši hrvatske zemlje u razne administrativne jedinice, smatrajući da treba osmisliti bolju i pravedniju državu.³⁵

Sjedinjena opozicija je predala banu predstavku koju je pročitao dr. Mile Starčević na saborskoj sjednici 20. lipnja, a potpisao ju je i Milan pl. Kiepac.³⁶

Mir i red se pomalo gubio na većini prostora Hrvatske. Stvari su posve izmakle kontroli i *Magjarske novine* pišu da događaji podsjećaju na 1848. godinu i kao da *...duh Jelačićev kao prijeteći oblak obilazi zemljom*.³⁷ Uzavrelo je čitavo područje bivše Križevačke županije te se s Križevačkog kotara buna prelila na Ludbreški i Đurđevački kotar. Radovi na ovom skupu pokazuju da je svako mjesto vodilo pobunu na svoj način. Ludbreška skupština, zakazana za 19. travnja nije održana jer su ludbreški župnik Ivan Bojčkaj, martijanečki župnik Franjo Stasnetty, ludbreški odvjetnik dr. Damaška te Vinko Filipec, Milutin Hrzić, Mate Gaži, Mihovil Kovačić, Franjo Milhofer, Petar Mihinić, Vilim Seitz i Antun Schlegel izjavili u ime Hrvatske stranke prava i opozicije da usvajaju ono što je zaključeno u Zagrebu.³⁸ No zabrana održavanja skupština kao i proglašenje prijekog suda u Križevcima pojačava napetost, osobito kada su oružnici i vojska počeli čuvati željezničku prugu na liniji Čakovec-Varaždin. Čuvši za situaciju na području Križevaca i Stjepan Radić drži govor u Gradecu kraj Vrbovca, nakon čega je na osnovi proglašenja prijekog suda na području Križevaca, u Gradecu, uhapšeno 150 ljudi. Uzalud Dragan Trnski obećava narodu da će prijeki sud biti ukinut. Umjesto toga pod udar prijekog suda dolaze i nova područja, a skidanje proglosa o proglašenju suda se strogo kažnjava.

Prilijepljeni proglasi o osnivanju prijekog suda počeli su se svuda skidati, te je veliki župan Milutin Kukuljević 6. svibnja uputio okružnicu svim općinskim poglavarstvima: *Dolaze mi vijesti, da se u nekim selima trgaju moje naredbe, kojima sam proglasio prijeki sud, sa pojedinih kuća i javnih mjesta. Nalažem svim općinskim poglavarstvima, da u takovim slučajevima na ista mjesta nove primjerke naredbe priljepe, krivce uhite i odmah kaznenom sudu predadu. Osim toga imadu općinska poglavarstva posvuda razglasiti, da će ona sela, u kojima se trgaju proglasi o prijekom sudu*

30 Isto, str. 57-62.

31 Isto, str. 64. On spominje u svojoj izjavi i proglašenje prijekog suda u Križevcima i da će mađarski natpis *Körös* na križevačkoj željezničkoj stanici stajati samo tako dugo dok vojska bude u Križevcima.

32 Dr. Nikola Tomašić (Zagreb, 13. I. 1864. - Trešćerovac kraj Ozlja, 29. V. 1918.). Sveučilišni prof. nacionalne ekonomije od 1892. i prvi ravnatelj Hrvatske slavonske hipotekarne banke 1892. godine koja je prva davala kredite i veleposjednicima u Hrvatskoj. U knjizi *Pacta conventa* (1910.) zastupa gledište da se Hrvatska povezala s ugarskim kraljevstvom dogovorom a ne silom.

33 IBLER, *Hrvatska politika 1903. godine*, str. 65-67.

34 Isto, str. 68.

35 Isto, str. 69.

36 Isto, str. 31.

37 Isto, str. 32.

38 Ludbreg, *Narodna obrana*, 91, 22. IV.1903., str. 2.

*ili ine naredbe, bez obzira na okolnost da će se proti krivcima strogo kazneno postupati, imati i trošak vojničkog brachiuma, ako i takav u području općine ne bi bio izaslan, nositi.*³⁹

Okružnica o zabrani skidanja plakata o proglašenju prijekog suda očito nije stigla do Kunovca kraj Koprivnice, gdje je upravo skidanje ovih proglasa dovelo do krvavih sukoba s vojskom i žandarima kakvi do tada nikada nisu bili zabilježeni. Naime, proglas, sastavljen očito u Zagrebu, imao je karakteristike policijskih naredbi s prijetnjama, te nije ni sretno ni spretno sastavljen pa je umjesto umirivanja imao suprotni učinak. Stoga je 23. lipnja proglašen prijeki sud i za ludbreško područje, a 26. lipnja izbija kunovečka buna u kojoj je smrtno stradalo šestoro ljudi, čiji je neposredni uzrok bilo skidanje proglasa.⁴⁰ Budući da je ovo bio kraj u koji je Stjepan Radić rado dolazio i djelovao, može se ustvrditi da je indirektno agitacija Stjepana Radića potaknula ovaj ustanak i da je sam Radić bio osupnut teškim posljedicama ove bune i poslije toga se je uvijek zalagao za mirne, neoružane metode borbe, što ga je u sukobu s ratobornim protivnicima i stajalo glave 1928. godine.

Za razliku od mirnijeg brata Antuna, Stjepan Radić, rođen 1871. godine u Martinskoj Vesi bio je mnogo buntovniji. Po povratku u zemlju nije mogao dobiti nikakav posao, iako je imao diplomu École libre des sciences politiques u Parizu pa je, radeći na ribnjaku u Končanici kraj Daruvara i u Zemunu, pratio mogućnosti razvoja narodnog gospodarstva. Kritizirao je manjkavo školstvo za privredna zanimanja i sve druge manjkavosti na društvenom polju te je došao do uvjerenja da se Hrvatska našla u kolonijalnom položaju u odnosu na Mađarsku.⁴¹

Braća Antun i Stjepan Radić niknuli su iz društvenog sloja seljaštva, koje je tada činilo u Hrvatskoj 80% stanovništva, ali je pravo glasovanja do 1911. imalo samo 3% biračkog tijela. Seljaci do vremena braće Radić nisu predstavljali bilo kakav politički faktor, ali su braća Radić uočila njihovu brojčanu snagu i potrebe po uzoru na agrarističke pokrete u Europi te su počeli pisati o bijednom položaju sela i seljaka, pripremajući teren za osnivanje jedne seljačke stranke do čega je i došlo 1904. godine, stranke koja je kasnije doista prerasla u seljački pokret.

Stjepan Radić objavio je u tiskari Janka Dujaka u Sisku u 10000 primjeraka brošuru *Kako ćemo iz našeg zla u dobro*. Brošura je bila zabranjena, ali je veći dio naklade već bio raspačan i to na širokom prostoru sjeverozapadne Hrvatske budući da je željeznicom bilo lagano otputovati i do Križevaca i do Varaždina, koji je 1886. povezan sa Zagrebom željezničkom prugom.⁴² Stjepan Radić u tom vremenu mnogo putuje Hrvatskom i drži sastanke, osluškujući nevolje naroda pojedinog kraja. Očuvan je njegov rukopis iz 1903. godine koji mu je vjerojatno služio kao koncept za govore koje je uvijek prilagođivao određenom kraju. Mnogo je djelovao na području Bjelovarsko-križevačke županije gdje nije imao zabranu dolazaka kao na području Zagreba i Varaždina. ...*sve što je pošteno i patriotski u redovima hrvatskim i srpskim - a to je, hvala Bogu, ogromna večina hrvatske i srpske inteligencije, živo osjeća dužnost i potrebu braniti same temelje narodne egzistencije. Nitko si više ne umišlja, da nam je Jelačić god. 1848. spasio narodnost, a g. 1868. nagodba političku individualnost. /.../ Budimo dakle toliko muževni i priznajmo svaki sebi i svi jedan drugomu, da je u opasnosti sama naša narodna egzistencija i da se u istinu imadu braniti sami temelji, sami elementi našega gospodarskoga, narodnoga i političkog života. Prvi uvjet za tu obranu jest, da ne tražimo krivca tomu zlu u nijednoj osobi, u nijednoj stranci, dapače u nijednom sustavu. Krivnja je i tu kao i svagdje na svijetu, i na pojedincima, i na strankama, i na tuđim ili tuđjinskim vladama i na - narodu samom. Ali naša zadaća nije, da svakomu njegovu krivnju odmjerimo, jer to nije moguće i jer to ništa ne bi koristilo, pošto su najveći krivci pokojni - a njima neka sudi Bog - ili tako mnogobrojni i jaki, da ne bismo mogli, ovako slabi osude nad njima izvršiti kad bismo i bili složni u njihovoj osudi. Recimo dakle s velikim Francuzom Sorelom: Osobna optuživanja naprosto su uzaludna, ali iskustvo, koje smo tako skupo platili, mora nam koristiti. Radić zaključuje ...elementarni prirodni zakon jest, da se nijedan živi organizam ne razvija bez povoljnih prilika normalno, t.j. da ne napreduje, ako nema nekoga stepena fizičke jakosti i zdravlja fizičkoga. Politički rečeno znači to: Ni pojedinac, ni narod ne može napredovati bez nekoga minimuma gospodarske sigurnosti ili bez stanovitih mjera osobne i narodne slobode.*⁴³ Svojim govorima i člancima Stjepan Radić je pripremio teren za nemire 1903., a to potvrđuje i posebna brošura.⁴⁴ Pridružio mu se i novinar i publicista Milan Marjanović koji 11. ožuj-

39 BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903. godine*, str. 27.

40 Dragutin FELETAR, *Dva seljačka bunta*, Čakovec, 1973; Isti, *Povijest Kunovca. U povodu 90. obljetnice kunovečke bune*, Kunovec - Koprivnica, 1993.; Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Stjepan Radić i kunovečka buna 1903. godine, *Podravina* 2/4, Koprivnica, 2003., str. 57-74; IBLER, *Hrvatska politika 1903. godine*, str. 71.

41 Stjepan RADIĆ, *Poljodjelske i obrtničke škole*, Dom, 1901.

42 Bosiljka JANJATOVIĆ, *Stjepan Radić. Progona - zatvori - suđenja - ubojstvo 1889.-1928.*, Zagreb, 2003., str. 82.

43 Bogdan KRIZMAN, *Korespondencija Stjepana Radića*, I, Zagreb, 1972., 403-408. Vidi opširnije KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Stjepan Radić i Kunovečka buna 1903. godine, str. 61.

44 S. RADIĆ, *Hrvatski pokret g. 1903.*, S.I. 1903. Tisak Hrv. knjižare J. Marohnića, I. dio.

ka 1903. na zagrebačkoj skupštini uzvikuje ...*da se može narod izrabljivati tako dugo dok ne umre ili se ne digne; mi umreti nećemo i ne smijemo, preostaje samo, da se dignemo i da vršimo dužnost samoobrane.*⁴⁵

Mladi ljudi, stasali na zagrebačkim školama ali i na inozemnim fakultetima, vide kako se drugi narodi bore za svoju slobodu. Opažanje mladih ljudi o zaostajanju Hrvatske za ostalim dijelovima Monarhije bilo je ključno za stvaranje klime u kojoj je buknuo Narodni pokret 1903. godine koji znači veliku prekretnicu jer su poslije toga i Beč a osobito Budimpešta počeli uvažavati određene zahtjeve Hrvata. Tada se osnivaju društva za školovanje mladih privrednika, lakše se izdaju i dozvole za osnivanje tvornica na području Hrvatske, a u ogromnom broju osnivaju se domaće štedionice koje pomažu domaćim kapitalom razvoj domaće privrede, obrtništva i zadruga.

Proglašenje prijekih sudova još je više razbuktao nova žarišta pobuna u gotovo svim dijelovima Hrvatske i Slavonije. Do pobune dolazi i u Vukovaru i u Petrinji i svugdje se skidaju mađarski natpisi i bijelom bojom premazuju grbovi na financijskim ustanovama. U Sisku je svjetina porazbijala prozore na kući u kojoj je stanovao veletrgovac Nikola Šipuš, a slično su prošli i prozori Vjeresijske Banke u Sisku. U Topolovcu kraj Siska stotinu ljudi porazbijalo je prizemlje željezničke stanice. Khuen je 10. svibnja zatražio vojsku i za Samobor. I u Virju je u noći od 10. na 11. svibnja skupina od stotinu demonstirana porazbijala dvadeset stakala na prozorima pristaša Narodne stranke, smatrajući ih izdajcima koji su iznevjerili narodne ideale. Čuli su se povici *Dolje mađžaroni!* i *Udri, udri in der Stadt svim Mađarom štrik za vrat!* Na mnogim mjestima pjevala se i hrvatska himna *Lijepa naša...* Nezadovoljstvo naroda Podravine nakupilo se i iz razloga što se područje od Kloštra do Koprivnice držalo u prometnoj izolaciji, a stoka se za prodaju morala dovoziti u Koprivnicu ili u Bjelovar gdje je prodavana ispod cijene. Istovremeno su ljudi vidjeli kako se na drugoj obali Drave mnogo bolje živi te kako željeznica, koja ide lijevo obalom Drave, a ima i stanicu u Goli, donosi blagostanje mađarskom stanovništvu. Županijska oblast u Bjelovaru zatražila je 11. svibnja vojničku asistenciju i za Rovinjske kraj Bjelovara. Od Senja i Novog pa do Sv. Ivana Zeline, Đelekovca, Drnja i Peteranca vlasti traže pomoć radi ugušivanja nemira koji, čim su ugušeni na jednom mjestu, nastaju na drugom s većim ili manjim intenzitetom. Kod Pitomače pokidano je dvije stotine metara brzozjavne žice, pa se zapravo vlast i uz Dravu počela raspadati.

45 Milan MARJANOVIĆ, *Hrvatski pokret 1903., Opažanja i misli na pragu novoga narodnog preporoda 1903.*, I-II, Dubrovnik, 1903.-1904.

5.

Dugo se smatralo da je ova pobuna u Hrvatskoj stihijska, pa se još i danas tako piše. Vaso Bogdanov piše: *Stranački Stjepan Radić je pripadao onoj grupi mladih naprednjaka koji su stupili u Hrvatsku stranku prava. Sve do hapšenja 11. ožujka 1903. Radić je bio i tajnik te stranke. Pa ipak njegovu djelatnost u godini 1903. treba razmotriti posebno, izvan stranke, jer se njegov žestoki temperament već ni tada nije dao stranački disciplinirati...*⁴⁶ Upravo u ovoj formulaciji treba tražiti angažiranje Stjepana Radića u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1903. godine. Više gladan nego sit, već opterećen i obitelji a ujedno bez posla i stalnih prihoda, Radić se okomio na vladavinu Khuena Héderváryja jer mu je ban neprijatelj još od 1886., a ovo neprijateljstvo godinama, na osnovi Radićevih članaka, nije se smanjivalo. Radiću je vladavina bana u Hrvatskoj bila neprihvatljiva.⁴⁷ Osobito je bio nezadovoljan stanjem na željeznici gdje se ni karta nije mogla kupiti na hrvatskom jeziku. U vrijeme dok mu je brat bio profesor na varaždinskoj gimnaziji, često je putovao do Koprivnice, odnosno preko Čakovca u Varaždin jer Koprivnica sve do 1937. g. nije bila željezničkom prugom spojena s Varaždinom. Rado je dolazio među narod na području Hlebina i Đelekovca te je bio privržen ovom kraju, a i narod njemu. Još 1902. g. prigodom demonstracija protiv Srba u Zagrebu Stjepan je isticao da su za stanje u Hrvatskoj krivi Mađari a ne Srbi. Napisao je nekoliko programskih članaka secirajući stanje u Hrvatskoj, ističući da ovakva zemlja nema budućnosti. Radić traži financijsku samostalnost Hrvatske te bolju i pošteniju gospodarsku upravu. Prema pisanju Frana Supila koji je u Rijeci bio urednik *Novog lista*, gotovo i nije bilo hrvatskoga mjesta u kojem se narod 1903. g. nije digao kako bi, na način kako je znao i umio, dao oduška svojim i Hrvatskim jadima. Prema Supilu, u Hrvatskoj je zbog pobuna 1903. g. bilo zatvoreno preko 3000 ljudi. U mađarskom saboru se kritizira kako dugogodišnji ali i ostarjeli ministar za Hrvatsku Cseh ne izvještava točno o zbivanjima u Hrvatskoj. Zastupnik i vođa opstrukcije B. Barabás opisao je 12. svibnja stanje u Hrvatskoj i istaknuo da Mađari u Hrvatskoj više nisu sigurni za svoj život. S druge strane zastupnik Imbro Josipović iz Turopolja tvrdio je kako su vijesti pretjerane. Međutim, Barabaš je insistirao da se povede istraga o željezničkim prilikama u Hrvatskoj, na što je ministar predsjednik Szell i pristao.⁴⁸ Na zajedničkom

46 BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903. godine*, str. 9, 238-243.

47 Stjepan Radić je još 1888. prigodom zadnje operne izvedbe „Nikola Šubić Zrinski“ nakon banove zabrane uzviknuo *Dolje Khuen Héderváry!* te je izbačen iz škole.

48 IBLER, *Hrvatska politika 1903. godine*, str. 35, 37-38.

je saboru Nikola Tomašić rekao kako je činjenica da su u Hrvatskoj gospodarske prilike vrlo loše. Ustvrдио je da su lošije nego drugdje jer zbog izostanka nove financijske nagodbe prema stvarnom stanju javni tereti rastu a javni dohoci se snižavaju. Ujedno je istaknuo da se time što je na željeznicama uredovni jezik mađarski ne poštuju ustavna prava Hrvatske.⁴⁹

6.

Ban je pak održao u Saboru zadnji govor 17. lipnja te, čuvši govore opozicije, tajno noću napušta Zagreb. Čini se da su upravo nemiri u Križevcima i okolici silno uznemirili bana jer je to mjesto bilo na glavnoj pruzi koja je povezivala Hrvatsku s Budimpeštom, središtem kraljevstva Krune sv. Stjepana, pa je bio opasan i put željeznicom od Zagreba do Koprivnice. Odlazi u Beč i Budimpeštu i vraća se u Zagreb 9. svibnja te traži od zapovjednika domobranstva podmaršala Gjüre Čanića da i domobranstvo sudjeluje pri održavanju i uspostavi javnog reda i mira. Ministar predsjednik Széll podnio je 16. lipnja demisiju svog kabineta zbog višemjesečne parlamentarne opstrukcije, a Stjepan pl. Tisza, kojega je kralj istog dana imenovao mandatarom, nije uspio dogovoriti novu vladu. Nakon razgovora s Khuenom Héderváryjem kralj je 27. lipnja 1903. povjerio ovome taj zadatak i Khuen je u tome uspio, imenovavši Nikolu pl. Tomašića za hrvatskog ministra. Ovim imenovanjima Khuen Héderváry je prividno spasio svoj ugled ali i nastojao da se Hrvatska i dalje vodi na isti način. Stoga je, usprkos izvjesnih promjena, došlo do premalih promjena i nezadovoljstvo stanjem u Hrvatskoj i dalje je postojalo. Nakon nekoliko dana postavljen je za novog bana u Hrvatskoj Teodor Pejačević (Pejacsevich) iz Našica. On je odmah po dolasku u Zagreb 16. srpnja otišao u klub Narodne stranke koji je vodio grof Stjepan Erdödy te je istaknuo kako i on pripada Narodnoj stranci te da će se zalagati za dobru i poštenu upravu, ali se po svemu vidjelo da će nastaviti politiku svog prethodnika.⁵⁰ To je bio povod da su se diljem Hrvatske nastavile održavati narodne skupštine s modificiranim ili bolje izraženim traženjima.

7.

Nakon odlaska Khuena stanje se polagano smiruje ustupcima s jedne i s druge strane. Seljaci pojedinih sela morali su platiti cijenu dolaska vojske za gušenje bune, a dugotrajni sudski procesi s kažnjavanjem seljaka teško su pogodili ionako vrlo siromašan narod.

49 Isto, str. 41-42.

50 Isto, str. 101-103.

Ipak, vlasti su shvatile kako mnogo toga moraju mijenjati u odnosu na Hrvatsku. Međutim, nije došlo ni do revolucije ni do nove financijske nagodbe, već je financijski odbor 22. prosinca 1903. g. predložio da se ista produži, a deficit u proračunu Hrvatske i Slavonije da se dade iz zajedničke blagajne kao predujam.⁵¹ Ipak je poslije 1903. g. pritisak mađarskih vlasti ponešto oslabio, osobito nakon što je Narodna stranka prestala djelovati. Na vlast 1906. g. dolazi Hrvatsko-srpska koalicija pa je izdano i nekoliko dozvola za nove tvornice, povećao se broj društava raznih vrsta, a narod i grada i sela se povezo u zaštiti prava ustanovljenih Hrvatsko-ugarskom nagodbom. Stjepan Radić je veći dio 1903. g. proveo u zatvoru⁵² te tako nije bilo nikoga tko bi stao na čelo bune, pa se je činilo da iza tog pokreta nitko ne stoji. Pitanje je što bi se desilo da je Radić bio na slobodi. To možemo samo nagađati pa historičari i ne razmatraju tu mogućnost, a niti Stjepan Radić, zastrašen krvavim ishodima nekih buna, nije želio priznati svoju ulogu, opredijelivši se do kraja života na borbu bez sile, dakle za mirotvorstvo.⁵³

Poslije 1903. godine Stjepan Radić se i dalje oslanja na križevački, ludbreški i đurđevački kraj više nego na druga područja Hrvatske pa je i osnivanje Radićeve stranke, kao i Radićeve tiskare, nezamislivo bez osoba s ovog područja. Iako je pokret 1903. bio ugušen, poslije njega politika u Hrvatskoj dobiva posve nove karakteristike, a zahtjevi za općim pravom glasa, demokratizacijom društva i poboljšanjem gospodarstva putem školovanja domaćih kadrova i koncentracije domaćeg kapitala, čuju se mnogo češće nego prije.

Summary

The National Movement in 1903 in the Križevci district

Key words: the National Movement in 1903, Stjepan Radić, Križevci, Križevci region

The National Movement in 1903 lasted longer than a fortnight in Križevci and the Kalnik villages and was suppressed with difficulty by using the gendarmerie and military forces even though a lot of the insurgents

51 Isto, str. 153.

52 JANJATOVIĆ, *Stjepan Radić. Progona - zatvori - suđenja - ubojstvo 1889.-1928.*, str. 104-109.

53 Željko HOLJEVAC, Stjepan Radić i Milan Marjanović o narodnom pokretu 1903. godine, *Časopis za suvremenu povijest* 37/3, Zagreb, 2005., str. 579-872, na str. 713, 719.